

MI A HALÁLÖSZTÖN?*

Gilles Deleuze

Freud a legközvetlenebbül alighanem főművében, a *Túl az örömelven*-ben [magyarul: *A halálöszton és az életösztonök*] adja át magát egy tisztán filozófiai eszme-futtatásnak, még hozzá zseniálisan. Filozófiai eszme-futtatáson „transzcendentális” értendő; a szó az alapelvek problémájának egy bizonyos módon való átgondolására utal. A szövegből hamar kiderül, hogy a „túl” nem az örömelv alóli kivételekre vonatkozik. Azok a szembeötlő kivételek, melyeket példaként idéz: a kellemetlenségek és kerülő utak, amelyeket a valóság ránk kényszerít; a konfliktusok, melyek miatt énünk egy részének kellemetlenné válik az, ami egy másik részének örömet okoz; azok a játékok, amelyek során egy kellemetlen esemény reprodukálására kényszerítjük magunkat, hogy fölébe keredjünk; sőt még azok a működési rendellenességek vagy indulatáttételi jelenségek is, melyek nyomán egy mindenestül (énünk egésze számára) kellemetlen esemény makacsul reprodukálódik — mindezek a kivételek látszólagos kivételnek minősülnek, melyek valójában nem állnak ellentmondásban az örömelvvel. Röviden, az örömelv alól nincs kivétel, jóllehet maga az öröm kivételes komplikációkkal jár. Pontosan itt kezdődnek a problémák; mert még ha nincs is, ami ellentmondana az örömelvnek, még ha össze is egyeztethető vele minden, önmagában nem ad magyarázatot azokra a momentumokra és folyamatokra, amelyek megnehezítik az érvényesülését. Az, hogy minden az örömelv fennhatósága alá tartozik, még nem jelenti azt, hogy minden belőle következik. Másfelől, a valóság követelményei sem indokolják kellőképpen az említett komplikációkat, melyek leggyakrabban a képzeletből táplálkoznak. Úgy mondhatnánk, az örömelv mindig uralkodik, de nem mindig kormányoz. Nincs alóla kivétel, de van egyfajta *maradvány*,

* In: Gilles Deleuze: *Présentation de Sacher-Masoch (Le froid et le cruel.)* Les Éditions de Minuit, Paris, 1967. 111–121. o.

ami nem vezethető vissza rá; nincs semmi, ami ellentmondana neki, de van valami külső és különemű dolog — egy *azontúl*...

Itt szükséges egy filozófiai kitérőt tenni. Elsődlegesen azt nevezzük elvnek, ami egy adott tartomány működését szabályozza; tehát egy empirikus elvről vagy törvényről van szó. Eszerint: a tudattalanban a lelki életet kivétel nélkül az örömelv szabályozza. Egészen más kérdés azonban, hogy mi veti alá az adott tartományt az adott elvnek. Lennie kell egy másfajta, másodlagos elvnek, amely megmagyarázza a tartomány szükségszerű alávetettségét az empirikus elvnek. Ezt a másik elvet nevezzük transzcendentálisnak. Az öröm annyiban elv, amennyiben a lelki életet szabályozza. De mi az a legfelsőbb instancia, amely a lelki életet az örömelv empirikus uralma alá rendeli? Már Hume is megjegyezte: a lelki életben öröm és fájdalom váltogatja egymást; de sosem, az öröm és fájdalom eszméjének legtüzetesebb vizsgálata után sem találnánk egy olyan elvet, aminek alapján keressük az örömet és kerüljük a fájdalmat. Freud ugyanezt mondja: a lelki élet természetes tartozékai az örömök és a fájdalmak, de szabadon, elszórtan, „kötetlenül” lebegve hol itt, hol ott. Az a feltevés azonban, hogy létezik egy olyan szervezőelv, amely következetesen az öröm keresésére és a fájdalom kerülésére készítet, magasabb szintű magyarázatot igényel. Röviden, van legalább egy olyan dolog, ami nem magyarázható az örömelvvel, egy rajta kívül álló dolog, mégpedig az az elvi érték, amit a lelki életben betölt. Milyen magasabb *összefüggés* teszi elvvé, emeli elvi rangra az örömet, és rendeli alá neki a lelki életet? Freud problémája éppen a fordítottja annak, amit gyakorta tulajdonítanak neki: nem az örömelv alóli kivételekről beszél, hanem arról, hogy min *alapul* az elv. Egy transzcendentális elv felfedezéséről: egy „spekulatív” problémáról van szó, pontosít.

Válasza a következő: egyedül egy izgalmi reláció „oldódhat fel” örömben, azaz az teszi lehetővé a megkönnyebbülést. Feltehetően a reláció fennállása nélkül is lenne öröm és megkönnyebbülés, de szórványosan, véletlenszerűen és rendszertelenül jelentkeznének. Ez a reláció az, ami lehetővé teszi, hogy az öröm elvvé váljék, azaz megalapozza az örömelvet. Alap gyanánt tehát Erősz rejtőzik az összefüggés kettős alakzata mögött: melyet az izgalom energetikai relációja és a sejtek biológiai összefüggése alkot (nem kizárt, hogy az első csak a másodikon keresztül jön létre, illetve különösen kedvező feltételeket teremt számára a második). Ezt az erotikus alapító viszonyt „ismétlésként” lehet és kell meghatározunk: az izgalomra irányuló ismétlésként; az élet momentumának, avagy a még az egysejtűek számára is szükségszerű egyesülésnek az ismétléseként.

A transzcendentális vizsgálódásnak megvan az a sajátossága, hogy nem lehet önkényesen abbahagyni. Ha valaminek kijelöltük az alapját, óhatatlanul túl kell lépniünk rajta abba az alaptalanságba, amelyből kiemelkedik. „Borzalmas erejű ismétlés, rettenetes istenség, mondja Musil. A semmi vonzása, ami egyre jobban beszippant, mint egy táguló falú örvény... Végül mind ráébredünk: csak a mély,

vétkes bukás volt ez egy világba, ahol az ismétlés fokról fokra egyre lejjebb visz”.¹ Ahhoz, hogy az ismétlés *egyidejűségnek* hathasson (az izgalommal egyidejűnek, az étellel egyidejűnek), egy másik játék más ritmusában *előttnek* kell hatnia (azelőtt, hogy az izgalom megtörné az izgalommentesség közömbösségét, azelőtt, hogy az élet megtörné az étellelenség álmát). Ahhoz, hogy az izgalom megkössön, majd „feloldódjon”, ugyanannak az erőnek egyben a megsemmisítésére is kell törnie. Erőszon túl ott van Thanatosz. Az alapon túl ott az alaptalanság. Az ismétléskötésen túl az ismétlésradírozás, ami eltöröl és megöl. Ebből fakad Freud szövegeinek összetettsége: némelyik azt sugallja, hogy az ismétlés formájában egy és ugyanaz a hol démonikus, hol üdvözítő erő munkálkodik Thanatoszban és Erőszban; némelyik elutasítja ezt a hipotézist, és végérvényesen a legtisztább minőségi dualizmust tételezi fel Erősz és Thanatosz között, melyekre úgy tekint, mint az egyre nagyobb egységeket létrehozó egység és a pusztulás természetbeni különbségének képviselőire; végül vannak, melyekből az derül ki, hogy ez a minőségi különbség feltehetően egy ritmus- és amplitúdókülönbséggel, a végkimenetel különbségével párosul (az élet eredeténél vagy eredete előtt...). Azt kell megértenünk, hogy az ismétlés, ahogy Freud ezekben a zseniális szövegeiben felfogja, nem más, mint egy időszintézis, az idő „transzcendentális” szintézise. Egyszerre ismétlése az „előtt”-nek, a „közben”-nek és az „azután”-nak. A múlt, a jelen, sőt a jövő jelentkezése az időben. A jelen, a múlt és a jövő egyszerre jelennek meg az időben, annak ellenére, hogy különböznek minőségükben vagy természetükben, és hogy a jelent a múlt váltja fel, a jövőt pedig a jelen. Ebből fakad a monizmus, a természetbeni dualizmus és a ritmusbeli különbség háromféle megközelítésmódja. A jövő vagy „azután” azért csatlakozhat a másik két ismétlési struktúrához — az „előtt”-höz és „közben”-hez —, mert e kettő kölcsönviszonya egy olyan időszintézist hoz létre, mely nyitott a jövő felé. A jelent képező összekötő jellegű ismétléshez és a múltat képező eltörölő jellegű ismétléshez a kettő kombinálódását követően egy olyan ismétlés csatlakozik, amely vagy megment... vagy sem. (Ezzel magyarázható az indulatáttételnek mint progresszív ismétlésnek tulajdonított döntő szerep, amely vagy fel szabadít és megment, vagy kudarcot vall.)

Térjünk vissza a tapasztalathoz: az ismétlést — amely az alap és az alaptalanság szintjén elsődleges az örömelvhez képest — most fordítottan éljük át, úgy, mint ami alá van rendelve az örömelvnek (egy korábban átélt vagy átélendő öröm reményében ismétlünk). A transzcendentális vizsgálódás végeredménye, hogy az öröm empirikus elvként történő bevezetését Erősz teszi lehetővé, de ennek örökös és szükségszerű velejárója Thanatosz. Sem Erősz, sem

¹ Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. Európa, Budapest 1977. A francia kiadás alapján idézve: *L'homme sans qualités*. Éd. du Seuil, Paris 1979, t. IV. 479. o.

Thanatosz nem fogható meg vagy élhető át. Csak a kettő kombinációi tapasztalhatók meg — Erősz feladata ugyanis az, hogy megkösse Thanatosz energiáját, és a létrejövő kombinációkat alárendelje az örömelvnek a tudattalanban. Ezért van az, hogy bár Erősz sem megfoghatóbb Thanatosznál, legalábbis halat magáról és cselekvőleg lép fel. Thanatosz viszont, az Erősz hordozta és felszínre hozta a laptalanság, lényegileg hangtalan: amitől csak még rettentőbb. Az is figyelemreméltó, hogy a francia az „ösztön” („instinct”), halálösztön szót tartotta fenn e transzcendens és hangtalan instancia jelölésére. Ami az ösztönkésztetéseket („pulsion”), az erotikus és a destruktív késztetéseket illeti, azok csupán az előforduló kombinációk összetevőinek a jelölésére szolgálnak, vagyis Erősz közvetlen és Thanatosz közvetett képviselőinek a jelölésére, melyek mindig keverednek a Tudattalanban. Thanatosz *van*, de még sincs jelen a „nem” a tudattalanban, mert a pusztítás mindig a teremtés fordítottjaként adott, olyan ösztönkésztetés (*pulsion*) formájában, mely szükségszerűen egy erotikus késztetéshez kapcsolódik.

Mindezt figyelembe véve, mit jelent az ösztönkésztetések *szétválasztása* (*la désintrication*)? Vagy másképpen: mi történik az ösztönkésztetések kombinációjával, ha nem a Tudattalant, hanem az ént, a felettes-ént és komplementer voltukat vizsgáljuk? Freudtól tudjuk, hogy mind a nárcisztikus én létrejötte, mind a felettes-én kialakulása egyfajta „deszexualizációs” jelenséggel jár. Vagyis, a libidónak (Erősz energiájának) egy bizonyos része semlegesítődik, közömbössé és elmozdíthatóvá válik. A deszexualizáció e két esete erősen eltérőnek tűnik: az egyik esetben egy *idealizációs* folyamat része, amely talán a képzelet erejét adja az énbén; a másik esetben egy *identifikációs* folyamat része, amely talán a gondolat hatalmáért felelős a felettes-énbén. Az öröm empirikus elvére ugyanakkor a deszexualizáció általában kétféleképpen hat: vagy funkcionális zavarokat okoz az elv érvényesülésében; vagy ösztönsublimációhoz vezet, ami az örömmön felülemelkedő másrendbeli kielégülés keresése. Mindenesetre hiba lenne az ösztönkésztetések szétválasztásában az örömelv megtagadását és az alája rendelt kombinációk felbomlását látni, mely azt célozza, hogy Erősz vagy Thanatosz vegytiszta formában jelenjen meg. A szétválasztás az én és a felettes-én esetében pusztán ennek az áthelyezhető energiának a kialakulására utal a kombinációk belsejében. Bármilyen súlyos zavarok lépjenek is fel az örömelvet érvényesítő funkció működéskében, az elv megdöntése fel sem merül (ennek értelmében tarthatta fenn Freud az álom vágyteljesítő szerepét még a traumás neurózisokban is, ahol az álomfunkció a legsúlyosabb zavarokat szenved el). Éppígy nem rendítik meg az örömelv uralmát a valóság kikényszerítette lemondások, vagy a szublimáció kínálta spirituális kiteljesedés sem. Thanatosz sosem válik megfoghatóvá, sosem szólal meg; az életet minden körülmények között az empirikus örömelv és a neki alárendelt kombinációk töltik ki — még akkor is, ha a kombinációk képlete egyedülállóan változatos.

Felmerül azonban a kérdés, nincs-e más megoldás is a neurózist kísérő funkcionális zavarokon és a szublimáció spirituális terjeszkedésén kívül. Egy olyan út, amely nem az én és a felettes-én működési komplementaritásához, hanem strukturális elkülönüléséhez kapcsolódik. Ezt érti Freud perverzió. A perverzió esetében a következő jelenség tűnik lejátszódni: a *deszexualizáció* még egyértelműbben megy végbe, mint a neurózisnál és a szublimációnál, mondhatni egyedülálló hidegséggel lép fel; csakhogy egy *reszexualizáció* kíséri. Ám ez nem egy ellentétes értelmű folyamat lejátszódását jelenti, mivel a *reszexualizáció* mind a funkcionális zavaroktól, mind a szublimációtól eltérő alapokon zajlik. Mintha csak a *deszexualizált* egy egészen új módon *reszexualizálna*. Így módon válik a perverz struktúra lényegi elemévé a hidegség, a jegesség. Éppúgy felismerhető a sadista apátiában, mint a mazochista hidegség ideáljában: az apátiában teóriaként, az ideálban fantazmaként. És minél hidegebb volt a *deszexualizáció*, annál erősebb és átfogóbb lesz a perverz *reszexualizáció*: mert azt senki nem hiheti, hogy a perverzió pusztán a beilleszkedés hiányával magyarázható. Sade márkitól tudjuk, hogy minden szenvedélynek, legyen az politikai ambíció, fősvénység vagy bármi más, köze van a „bujasághoz”: nem mintha ezen az elven működnének, éppen ellenkezőleg, mert csak a végén bukkan fel, hogy egy csapásra végrehajtsa *reszexualizációjukat* (nem véletlenül kezdi ezekkel a tanácsokkal Juliette, amikor a sadista projekció erejéről beszél: „Tizenöt teljes napon át ne bujálkodjanak, keressenek más szórakozást maguknak...”). És hiába egészen más természetű a mazochista hidegség, abban megegyeznek, hogy a *deszexualizáció* folyamata ott is a rá következő *reszexualizáció* előfeltételeként jelenik meg, amelynek nyomán azután minden emberi szenvedély, akár a pénzzel, akár a birtoklással, akár az állammal kapcsolatos, a mazochista javára válhat. A dolog lényege, hogy a *reszexualizáció* egy csapásra, ugrásszerűen megy végbe.

Az örömvelv uralmát azonban ezúttal sem veszélyeztetni semmi. Semmit sem veszít empirikus hatalmából. A sadista mások fájdalmában leli örömét, a mazochista pedig a sajátjában, mert számára ez jelenti azt a feltételt, ami örömhöz juttatja. Nietzsche, rákérdezve a szenvedés értelmének alapvetően spirituális problémájára, megadta rá az egyetlen méltó választ: amennyiben a szenvedésnek, sőt a fájdalomnak értelme van, ez nem lehet más, mint hogy valakinek örömet okoz. Ezt a gondolatmenetet követve, összesen három eshetőséggel számolhatunk. A normális, azaz morális vagy fenséges hipotézis szerint: fájdalomunkban a minket szemlélő és vigyázó istenek lelik örömüket. A két perverz hipotézis szerint: a fájdalomnak vagy az örül, aki okozza, vagy az, aki elszenved. A három válasz közül kétségtelenül a normális a legfantasztikusabb, a legszichotikusabb. De ha a perverz struktúrát éppúgy az örömvelv uralja, ideje megvizsgálni, milyen változás történik a neki alárendelt kombinációkban. Mit jelent az *ugrásszerűség*? Korábban már említettük, hogy mind a

mazochizmusban, mind a sadizmusban különleges szerepet játszik egyfajta *ismétlődés* (réitération): a sadizmus mennyiségi jellegű halmozására és sietségére, valamint a mazochizmus minőségi jellegű dermedtségére és gyötrő várakozására gondolok. Ennek fényében fennáll a veszély, hogy a perverziók felszíni tartalma elrejtí mélyebb lényegüket. A sadizmus és a mazochizmus szembeötlő kapcsolata a fájdalommal valójában másodlagos ehhez az ismétlődési funkcióhoz képest. Sade szerint a rossz nem más, mint őrjöngő molekulák szakadatlan mozgása; Clairwilt csak abból a szempontból érdeklí a bűn, hogy örökérvényű a hatása, és felszabadítja az ismétlést minden megkötés alól; végül Saint-Fond rendszerében a kirótt szenvedés súlyát az adja, ha az ártó molekulák játéka következtében a végtelenségig ismétlődik. Másfelől azt is láttuk, hogy a mazochista fájdalom teljesen alárendelődik a várakozásnak, és azon belül az újrakezés és ismétlődés mechanizmusának. Ez a lényeg: *a fájdalom csak a használatát szabályozó ismétlési formákkal összefüggésben nyeri el értékét*. Erre mutat rá Klossowski, amikor azt írja Sade monotóniája kapcsán: „Ha nem spirituális eseményként éljük át, nem beszélhetünk transzgresszióról a testi aktus kapcsán; de ahhoz, hogy megragadhatjuk a tárgyát, a testi aktus megidézı leírásával fel kell kutatni és reprodukálni kell az említett eseményt. A testi aktus megismétlő leírása nem egyszerű számadás a transzgresszióról, hanem maga is a nyelv nyelv általi transzgressziója” — vagy amikor inkább a mazochizmus felől, a megmerevedett jelenetekben jelzi az ismétlés szerepét: „A megismétlődı élet bukásában akar magára találni, mintha visszatartott lélegzettel próbálná egy pillanatra megérteni saját eredetét...”²

Mégis csalókának tünik egy ilyen végkövetkeztetés, mely arra a nézetre korlátozódik, hogy az ismétlés örömet okoz... De mennyi rejtélyt takar a *bis repetita*. A sadista és a mazochista tam-tam mögött az ismétlés rettentő hatalma áll. Ismétlés és öröm viszonya az, ami megváltozott. Ahelyett, hogy úgy élnénk meg az ismétlést, mint egy megszerzett vagy megszerzendő örömré irányuló viselkedést, ahelyett, hogy az ismétlést egy visszaszerzendő vagy megszerzendő öröm eszméje vezérelné, az ismétlés elszabadulásának és minden megelőző örömtől való függetlenedésének lehetünk a tanúi. Önmaga válik eszmévé, eszménnyé. És ezzel az öröm válik magatartássá az ismétléshez képest, és kíséri, követi a rettenetes független hatalomként megnyilvánuló ismétlést. Vagyis az öröm és az ismétlés szerepét cserél: ebben érhető tetten az ugrásszerűség hatása, azaz a deszexualizáció és a reszexualizáció kettős folyamata. A kettő között a halálösztön beszél, mondhatnánk; de mivel az ugrás egy csapásra, mintegy szempillantás alatt megy végbe, végig az örömelvnel marad a szó. A per-

² Klossowski, *Un si funeste désir*, NRF, 127.o. és *La Révocation de l'édit de Nantes*, Éd. de Minuit, 15.

verziónak van egyfajta misztikája: minél erősebb tagadás alá esik, annál inkább és erősebben tér vissza. Mint egyfajta fekete teológiában, amely kiiktatja a gyönyört az akarat motivációi közül, és alapjában elveti, megtagadja és „lemond róla”, de csak hogy törvényszerűen visszataláljon hozzá kárpótlás vagy következmény formájában. A perverz miszticizmus képlete a hidegség és a vigasz (a deszexualizáció hidegsége és a reszexualizáció vigasza, ami olyan nyilvánvaló Sade szereplőiben). Ami a szadizmus és a mazochizmus fájdalomba ágyazódását illeti, ha csak önmagában nézzük, nem fogjuk megérteni: a fájdalom itt ahelyett, hogy szexuális értelmű lenne, éppen ellenkezőleg, azt a reszexualizációt képviseli, amely autonómmá teszi az ismétlést, és ugrásszerűen alárendeli neki a reszexualizáció gyönyöreit. Erősz deszexualizálását és elsorvasztását Thanatosz annál erősebb reszexualizációja követi. Sem a szadizmus, sem a mazochizmus esetében nincs semmiféle titokzatos kapcsolat fájdalom és gyönyör között. Másutt van a titok. Egyfelől a deszexualizációs folyamatban, mely az öröm ellenpólusává teszi az ismétlést, másrészt a reszexualizációs folyamatban, amelytől olyan, mintha az ismétlés gyönyöre a fájdalomtól fakadna. A fájdalomhoz fűződő kapcsolat mind a szadizmus, mind a mazochizmus esetében *következmény*.

Simon Vanda fordítása

replika

A 26. (1997. júniusi) szám témakörei:

- Rákbetegség és orvoslás: in memoriam Sáfár Györgyi
- A fogyasztói szocializmus
- A hír hatalma
- Érzelem és emlékezet
- E-rovat: internetes Magna Charta

Terjeszti: Szávai István (137 6883)

Kapható Budapesten és vidéken a jobb könyvesboltokban